

Julijan KOZINOVIĆ

Marija i Duh Sveti

Razmatranje

U ovoj drugoj godini priprave za nadolazeći veliki jubilej Crkve posvećenoj Duhu Svetome ne može se mimoći govor o onoj koja je upravo po Trećoj božanskoj osobi postala Majkom Crkve, o Mariji i njezinom odnosu prema Duhu. Ona nađe milost kod Gospodina, ona začne ne po mužu, nego po Duhu Svetom. Kako se pak kod svih osoba naročitoga značenja bilo na profanom, bilo na duhovnom području, ponajprije postavlja pitanje: tko je ta osoba, u čemu je njezino značenje, šta je velikoga učinila da joj se svijet divi ili je poštuje, tako i kod Marije. Stoga ponajprije: tko i što je Marija? U čemu je njezino značenje?

I. Tko je Marija?

Jedino ili bolje rekući sve što možemo znati o životu i iz života ove Djevice i Majke jest ono što nalazimo o njoj u kanonskim evanđeljima. Gledajući pak to, ostajemo prilično razočarani u usporedbi s drugim životopisima. Naime, u životopisima osoba od značenja nalazimo detaljne opise njihova života, njihova porijekla, njihova uspona ili pada, pojedinosti za razumijevanje njihovih nastupa, djela, uspjeha ili neuspjeha i mnoštvo drugih navoda. Gledom pak na Mariju evanđelisti su vrlo kratki u svom prikazu. Tako se saznaje da potječe iz Nazareta, malog mjestanca u Galileji, koje se u Starom zavjetu nigdje i ne spominje. Iz koje ona obitelji dolazi - što bi se željelo vrlo rado znati - o tom u evanđeljima nema govora. Crkva doduše slavi njezine roditelje pod imenom Joakim i Ana, no ta se imena ne spominju u evanđeljima. Uzeta su iz tzv. apokrifnoga, tj. od Crkve nepriznatoga evanđelja sv. Jakova iz 2. st. po Kristu. Da li je Marija imala braće i sestara, o tom evanđelja također ništa ne kažu. Sudeći po svemu što o njoj donose, izlazi da je bila kćerka jedinica i da je imala sina jedinca Isusa. U evanđeljima se doduše spominju Isusova braća i sestre, no zna se da se tu ne razumijevaju njezina rođena braća, nego najbliži rođaci. Hebrejski, odnosno ara-

mejski jezik naime nema izričitoga izraza za riječ brat, nego jednim istim izrazom označuje i rođenoga brata i rođaka. Tako i Abraham naziva svoga nećaka Lota bratom iako mu nije rođeni brat. I evanđelja, govoreći o braći Isusovoj, nikada ne govore o njima kao Marijinoj djeci. Stoga se može razumjeti i to da Isus na križu povjerava svoju majku svom učeniku Ivanu, za nju stranoj osobi, što on sigurno ne bi učinio da je imao kojega rođenoga brata.

Spominju dalje evanđelja, da je bila zaručena za mladića iz Nazareta iz kuće Davidove, zanimanjem drvodjelja, kojemu je ime bilo Josip. Govori se dalje o začeću Marijinu po Duhu Svetom, dakle bez sudjelovanja muža. Nakon začeća Marija ide u pohod svojoj starijoj rođakinji Elizabeti u judejskim brdima, vele evanđelja. Danas se drži da je to bilo u mjestu Ain Karim blizu Jeruzalema, no to se ime u evanđeljima ne spominje. Svrha pohoda bila je po svoj prilici, iako evanđelja o tom ne govore, s jedne strane, saopćenje rođakinji o svom čudesnom začeću, kako se to dogodilo i starici Elizabeti prije šest mjeseci, kako reče anđeo Mariji, no ne po Duhu Svetom, a s druge strane, htjela je biti pri ruci svojoj starijoj rođakinji koja je kroz tri mjeseca očekivala porod. Stoga je Marija i ostala kod nje toliko vremena. Vraća se u Nazaret i u devetom mjesecu nakon začeća ide sa zaručnikom u Betlehem, odakle je Josip bio porijeklom, da se upišu, kako naznačuju evanđelisti, u popis pučanstva po naredbi rimskoga cara. U Betlehemu dolazi do rođenja djeteta uz pjev anđela i poklon pastira i mudraca s Istoka, opisuju reci evanđelja. Malo potom, kako piše Sveto Pismo, prikazavši Dijete u hramu, kako je tražio Zakon, dadoše se na brzinu sve troje na put u Egipat, saznavši, da je život Djetetov u opasnosti. Kad je opasnost minula, vraćaju se natrag u Palestinu i nastanjuju se s Djetetom u Nazaretu, odakle su otišli prije dvije godine. Onda dvanaest godina šutnja. Evanđelja o tom razdoblju ništa ne govore. Kad je Dijete došlo u tu dob, roditelji ga povedoše sa sobom na hodočašće u Jeruzalem. Tu, nepažnjom, Dijete pri povratku ostade u gradu, te ga roditelji, istom nakon tri dana traženja nađoše u hramu, pišu evanđelja. Poslije toga opet nastupa šutnja i to otprilike dvadeset godina. Spominje se samo da je Marija bila uz Isusa i njegove učenike prisutna na svadbi u Kani, jedva poznatom mjestu u Galileji. To bijaše na početku Isusova javnog djelovanja. I još jednom, kako je ona i Isusova braća, pri jednoj propovijedi Isusovoj, htjela da ga pozdravi.

Marija nije inače, kao neke druge žene, pratila sina na njegovim putevima i propovijedima. Ali sigurno se zanimala za njegovo kretanje i djelovanje dijelivši s njim, kao svaka prava majka, radost i žalost. Tako je nalazimo u njegovoj neposrednoj blizini, kad je on upravo prije Pashe, najvećega židovskog blagdana, bio

uhvaćen, lažno optužen, zlostavljan, osuđen na smrt i razapet. U tim časovima punim prevelike muke nađe se Mati pod križem razapetoga Sina. Ona tu ništa ne govori, ali govori Sin. Iako u strašnim mukama, on se brine za Majku i povjerava je svome ljubljenom učeniku Ivanu, za majku, a njega njoj, za sina. Poslije toga kroz pedeset dana nema govora o Mariji, sve do silaska Duha Svetoga. Tu se spominje po imenu majka Kristova kako se nalazi u svesrdnoj molitvi u dvorani zadnje večere zajedno s apostolima, s drugim ženama i 'braćom' Gospodinovom. To je zadnji put gdje se Marija poimence spominje.

Eto to je Gospin *curriculum vitae*, kratak, vrlo kratak. Šta je s njom bilo nakon došašća Duha Svetoga, ništa i nikad se više Marija ne spominje. Je li ostala u Jeruzalemu ili je slijedila Ivana apostola, komu ju je Sin predao i koju je on, kako veli evanđelje, uzeo k sebi; koliko je još živjela; kad se preselila u vječnost; je li uznesena na nebo tijelom i dušom prije ili poslije preminuća, to se prepušta dalje tumačiteljima Svetoga Pisma i teolozima na istraživanje i zaključivanje.

Postoje čitave knjige, opširni životopisi Blažene Djevice Marije, vrlo korisni za duhovni život vjernika i posebno štovatelja Gospinih. Konkretno pak ti opisi ne mogu ništa više stvarno reći o Mariji od onoga što pišu evanđelja. Njihova opširnost odnosi se velikim dijelom na geografske, topološke, arheološke prikaze, na opis obiteljskoga života u Židova onoga doba, na pučke običaje, zakonodavstvo, talmudske odredbe i propise kao i na auktorove osobne predodžbe i razmatranja o životu svete obitelji, posebno Djevice Marije.

No, iako Sveto Pismo kratko referira o Mariji, dovoljno je i predovoljno da se o njoj razvila i razvija teologija-mariologija, promatrajući njezinu ulogu i misiju u ekonomiji spasenja. Posebno pak njezin odnos prema Duhu Svetome. On je tu glavni i bitni motor. Jedino posredstvom Duha Marija je dakle postala i jest ono što jest. Bez toga ona bi utonula u nepoznanost onih, reklo bi se, nebrojenih žena i majki u Izraelu, od kojih su mnoge također nosile ime Marija i gdje je svaka od njih očekivala da će ona biti majka obećanoga Mesije. Jedino ovo, inače sasvim nepoznato djevojče iz Nazareta bi izabrano od vječne mudrosti da budne Majka Otkupiteljeva, a time i Majka svih otkupljenih, naša draga Majka na nebesima.

2. Marija i Duh Sveti. Dogmatsko-homiletski prikaz

Literatura i teološka djela i članci o Mariji i Duhu Svetome gotovo je nepregledna, počevši tamo od crkvenih otaca pa preko sv. Bernarda do R. Laurentina. Osobito pak ovih zadnjih 20-30 go-

dina, obilje. U biti pak ponavljaju se tu iste misli i nauka, izražena drugim riječima, u drugoj formi. Nekad jednostavan govor, nekad mističnoga karaktera, nekad visoke teologije. Tako ovo što slijedi nosi dijelom biljeg teologije-mariologije više jednostavnoga načina prikaza, dijelom biljeg razmatranja.

a) Oni odlomci u evanđeljima, koji govore o Mariji i Duhu Svetome, nalaze se kod evanđelista Mateja i Luke. Tako Matej piše: "S rođenjem Isusa Krista bilo je ovako: Njegova majka Marija bijaše zaručena s Josipom. Ali prije nego se zajedno nastaniše, pokazala se da je začela po Duhu Svetom. Nato Josip, muž njezin, jer je bio pravedan i jer je nije htio javno osramotiti, naumi je potajno otpustiti. Tek što je to u sebi odlučio, ukaza mu se u snu anđeo Gospodnji i reče mu: 'Josipe, sine Davidov, nemoj se bojati kući dovesti ženu svoju Mariju jer je ono, što je ona začela, od Duha Svetoga. Rodit će sina, i nadjeni mu ime Isus, jer će on izbaviti svoj narod od grijeha njegovih'" (Mt 1,18-21).

Evanđelist Luka pak izvještava: "Poslije šest mjeseci (tj. nakon anđelova ukazanja Zahariji, op. J. K.) poslao Bog anđela Gabriela u galilejski grad imenom Nazaret, k djevici zaručenoj s mužem iz Davidove kuće, komu je bilo ime Josip. A djevici bijaše ime Marija. Kad anđeo uđe k njoj, reče joj: 'Raduj se, milosti puna! Gospodin je s tobom!' Na te riječi ona se prepade i poče razmišljati što znači taj pozdrav. Anđeo joj reče: 'Ne boj je, Marijo, jer si našla milost kod Boga. Evo, ti ćeš začeti i roditi Sina komu ćeš nadjenuti ime Isus...' 'Kako će to biti - reče Marija anđelu - jer se ja ne sastajem s mužem?' 'Duh Sveti sići će na te - odgovori joj anđeo - sila Previšnjega zasjenit će te; zato će se dijete koje ćeš roditi zvati svetim, Sinom Božjim'" (Lk 1,26-31.34-35).

Nadalje, nalazimo kod evanđelista Luke onaj opis događaja na Duhove. Naime, neposredno prije svoga uzašašća na nebo Isus reče apostolima: "Primit ćete snagu pošto Duh Sveti dođe na vas, pa ćete mi biti svjedoci u Jeruzalemu, u svoj Judeji, u Samariji i sve do kraja zemlje... Tada se vratite u Jeruzalem s gore zvane Maslinske... Čim uđoše u grad, uzidoše u gornju sobu gdje su redovito boravili... Svi su ovi bili jednodušno ustrajni u molitvi zajedno s nekim ženama, Isusovom majkom Marijom i braćom njegovom... Kad napokon dođe Pedeseti dan, svi bijahu skupljeni na istom mjestu. Tad iznenada dođe neka buka s neba, kao kad puše silan vjetar, pa ispuni svu kuću u kojoj su boravili. I ukazaše im se jezici kao od plamena, i razdijeliše se te nad svakog od njih siđe po jedan. Svi se oni napuniše Duha Svetoga te počеше govoriti tuđim jezicima, kako ih je već Duh nadahnjivao da govore" (Dj 1,8.12-14; 2,1-4).

U gornjim navodima evanđelja dakle izričito se govori o Mariji i Duhu Svetome. No, uz ove direktne navode, Treća božan-

ska osoba pokaza i inače toliko puta svoj odnos i djelovanje u životu Gospinu. Već pri samom začeću milost Duha Svetoga učini da je ona bila izuzeta od istočnoga grijeha anticipirajući otkupiteljske zasluge Druge božanske osobe. Duh Sveti bijaše također onaj koji je Mariju inspirirao pri pjevu *Magnificata*. On je onaj koji je nadahnu da u svom srcu čuva bilo događaje, bilo riječi Sina svoga. On je potaknu da na svadbi u Kani Galilejskoj upozori Sina da bi mladenci mogli doći u nepriliku zbog nedovoljne opskrbljenosti stola. Tu njezin Sin učini prvo čudo, što dade povoda njegovim učenicima da vjeruju u njega. Duh Sveti bijaše također onaj koji Gospi dade snage da ostane pod križem svoga razapetoga Sina i da i ovdje, kao nekoć kod navještenja, iako bez riječi, izrekne svoj *Fiat* volji Oca nebeskoga. Svevišnji tako htjede da se ona pridruži žrtvi svoga Sina za otkup ljudskoga roda.

Duh Sveti bijaše onaj koji otvori srce Marijino da po riječima njezina Sina na križu prenese svoje majčinstvo s njega na Spasiteljeva ljubljenoga učenika, prefigurirajući na taj način njezino duhovno materinstvo svih zemnika. Duh Sveti bijaše opet onaj koji posebno označi Mariju po imenu kao ženu molitve u dvorani zadnje večere, očekujući upravo silazak istoga Duha. Konačno on bijaše onaj koji je Mariju još za njezina života na zemlji ispunjavao neodoljivom željom da se sastane sa svojim Sinom, pripravivši je za uzlaz u nebo dušom i tijelom.

Nije dakle trenutka u životu Marije da Duh Sveti nije bio uz nju.

b) Papa Pavao VI. u obznani *Marialis cultus*, o štovanju Marije, posebno naglašava da u štovanju Majke Božje treba naročito posvetiti pažnju osobi Duha Svetoga, jer nerijetko se može ustanoviti, veli on, da se u nekim novijim djelima duhovnoga života ne govori dovoljno o Duhu Svetome, ni o odnosu Marije prema Trećoj božanskoj osobi. Papa stoga potiče biskupe i teologe da što brižljivije istražuju i studiraju udio Duha Svetoga u djelu spasenja u vezi s onom koja je donijela Spasitelja na svijet. Time će se postići, veli Papa, da djelovanje Duha Svetoga u Crkvi iskrasne u punom svjetlu. Mariolozi su pozdravili ove Papine izjave. No, neki shvatiše ovo Papino pisanje o Mariji i Duhu Svetome u smislu kao da je ona gotovo isključivo posrednica milosti, kao da se stavlja na mjesto i preuzima ulogu Duha Svetoga, odnosno njegovo djelovanje. Tako se začu redosljed u tom smislu koji glasiše: Od Boga ka Kristu, od Krista Mariji, od Marije nama. Tu se prelazi preko činjenice da je od početka vrelo posredstva svih milosti Duh Kristov i Božji. Što Marija tu jest, ona je to kroz i po Duhu Svetome.

Ali s druge strane nije pravo i opravdano posredstvo Gospino tako i toliko smanjivati pa čak i nijekati sa svrhom da bi se

Duhu Svetome dalo dovoljno mjesta. To nije namjera Papina u spomenutoj obznani o štovanju Marije. To se protivi čitavoj tradiciji Crkve iz koje izlazi nauka o zajedničkom djelovanju Marije i Duha Svetoga u ekonomiji spasa. U tom smislu vjerujemo i molimo: de Spiritu Sancto ex Maria Virgine. Riječi koje vrijede za svu marijansku teologiju. To je što i Papa ističe u pobudnici *Marialis cultus*.

Neki opet teolozi gledajući поближе riječi evanđelja, koje govore o začecu po Duhu Svetome, postaviše si pitanje: Što se tu zapravo razumijeva pod izrazom Duh Sveti? Dodoše na pomisao da se tu zapravo radi o stvariteljskoj snazi Svevišnjega, a ne o Trećoj božanskoj osobi. Svemoć Boga zapravo je ona koja čini čudo utjelovljenja, a ne Duh Sveti. Naprotiv, tome pak svi noviji prijevodi Svetoga Pisma prenose: conceptit de Spiritu Sancto - začela po Duhu Svetome. To je tradicionalna nauka Crkve. U vjerovanjima, u liturgiji, u prefacijama i oracijama svete mise, dakle općenito u Crkvi, neprestano se govori o utjelovljenju Sina Božjega po Duhu Svetome. Najnovije to uči i *Katekizam Katoličke Crkve* koji ponovo i izričito veli: Duh Sveti biva poslan da krilo Djevice božanski posveti i oplodi (485). Duh Sveti je svojom milosti Mariju pripravio (722). U Mariji Duh Sveti ostvaruje milosnu odluku Oca. Sa i po Duhu Svetome Djevica začinje i rađa Sina Božjega (723).

Tajna presvetoga Trojstva biva doduše kod anđelova navještenja Mariji naznačena, no ne i izričito i otvoreno izrečena. Papa Ivan Pavao II. u enciklici *Mulieris dignitatem* napominje da je kod navještenja Marijina presveto Trojstvo po prvi put spomenuto.

U začecu Djevice Duh Sveti nadomješta na čudesan i duhovan način bračno djelovanje muža. Tako jest i ostaje djevica. No Marija pri tome nije samo radionica Duha Svetoga, nego majka u pravom smislu riječi, sa svim osobinama majke. Ona je gledom na Duha Svetoga njegova sudjelovateljica, suradnica. Ovdje djelovanje Duha Svetoga pripada njemu u kvaliteti njegove vlastitosti, posebnosti njegove osobe. Istina, radi se o djelovanju svih triju božanskih osoba, no to je djelovanje prema vani. U takvom djelovanju sudjeluju i Otac i Sin i Duh Sveti. No, budući da je utjelovljenje posebno djelo ljubavi, ono se ovdje doznajuje Trećoj božanskoj osobi, koja je po karakteru svoje osobnosti Ljubav.

Daljnje pitanje koje se postavlja glasi: Je li Duh Sveti otac Isusov i može li se on takvim nazivati?

Ovo pitanje bilo je raspravljano na 11. sinodi u Toledu 675. god. Zaključak je bio: Istina, Marija je začela po Duhu Svetom. Stoga se pak ne smije vjerovati da je Duh Sveti otac Sina, tako da bi onda uzeli da Sin ima dva oca. To treba apsolutno odbaciti. Duh Sveti stvariteljskim činom daje čovječanstvu Isusa Krista

njegovo: biti i postojati, njegov život. Time je Josip isključen kao njegov zemaljski otac. On mu je samo hranitelj i brižnik.

Duhovno začće bez sudjelovanja muža jest za racionaliste, koji čudesni zahvat Božji u vidljivom svijetu drže nemogućim, bio kroza stoljeća kao i danas kamen spoticanja i uvijek nailazio na odbojnost. No, vjera i tradicija Crkve uče nas da se u utjelovljenju Sina Božjega radi o stvarnom, tjelesnom začću po Duhu Svetome bez sudjelovanja muža. To pripada u vjerske temelje Crkve.

c) Djela apostolska, nakon što u prvom poglavlju naznačuju kako apostoli nakon Isusova uzašašća u sobi zadnje večere revno nastavljaju moliti zajedno sa ženama i s Marijom, majkom Isusovom i njegovom braćom, govore u drugom poglavlju kako Duh Sveti siđe na sve i kako svi bijahu ispunjeni Duhom. U prvom poglavlju se Mariju spominje posebno po imenu, dok se u drugom ona ne spominje, no riječ 'na sve' dakako i nju uključuje.

Zadnjih desetljeća crkvene obznane o Mariji upiru svoje riječi posebno na ove obrasce Djela apostolskih. Papa Pio XII. u enciklici *Mystici corporis* veli: "Ona (Marija) je bila ona koja je svojim moćnim zagovorom postigla da je već na križu dani Duh božanskoga Spasitelja bio po čudesnim darovima (sakramentima) darovan novozavjetnoj Crkvi." Papa Ivan Pavao II. veli pak u enciklici *Redemptoris Mater*: "Postoji u redu brojnih milosti, u redu koji se odvija djelovanjem Duha Svetoga, svojevrzni odnos između časa utjelovljenja Riječi i časa rođenja Crkve. Osoba koja spaja oba momenta jest Marija. Marija u Nazaretu i Marija u dvorani zadnje večere u Jeruzalemu. U oba slučaja njezina diskretna, ali od bitne važnosti, prisutnost, jest ukaz na put rođenja iz Duha Svetoga."

Marija tako po gornjim riječima, prisutna bivajući kao majka u tajni Krista, biva voljom Sina i djelovanjem Duha Svetoga prisutna također u tajni Crkve. Slijedi dakle: Marija moli Duha Svetoga i dobiva ga u obilnoj mjeri, ne samo za sebe, nego i za sve skupljene u dvorani zadnje večere, za mladu Crkvu. Ona, majka Kristova, ovdje je također Majka Crkve, posrednica milosti. *Katekizam Katoličke Crkve* piše: Budući da je ona (Marija) posvema prihvatila volju (Božju) Oca, otkupiteljsko djelo Sina i sve porive Duha Svetoga, djevica Marija je za Crkvu uzor vjere i ljubavi (967). Duh Sveti počinje po Mariji prinositi čovječanstvo u zajednicu s Kristom (725). Nakon ovoga poslanja Duha Marija postaje 'žena', nova Eva, (postaje) majkom svih živih, majkom 'cijeloga Krista'. Kao takva ona se nalazi s Dvanaesticom jednostavno prisutna u molitvi, onda kada je Duh na Pedeseticu očitovao postanak Crkve, dajući naslutiti 'zadnja vremena' (226).

3. Marija i Duh Sveti u štovanju Crkve

Papa Pavao VI. u pobudnici *Marialis cultus* navodi oko 30 crkvenih otaca koji na razne načine ukazuju na bliski odnos između Duha Svetoga i Marije. Svi izražavaju duboko štovanje Majke Spasiteljve. Razabiru se tu uglavnom sljedeće misli: Duh Sveti je podigao Mariju prije i iznad svih stvorenih bića u carstvo milosti i nadnaravnosti; on ju je učinio svetištem, svojim hramom; ona je za njega škrinja zavjetna; ona se otvorila danoj milosti: postati dijete Božje, boravište, tabernakul Duha i presvetoga Trojstva. Tako crkveni oci o Majci i Duhu.

Drugi vatikanski sabor veliča Marijinu vjeru i ljubav (*Lumen gentium* 58 ss). Ona posjeduje u punini teološke i moralne kreposti. Kako utjelovljeni Sin Božji, tako je i Majka ispunjena darom razuma, mudrosti, jakosti, znanja, pobožnosti, straha Gospodnjega. Tim što Duh sudjeluje kod utjelovljenja Sina Božjega, Marija stupa u zaručnički odnos s njim, biva njegova zaručnica. On formira svu njezinu unutrašnjost, čini je šatorom, hramom, svetištem Otkupiteljevim, kako govore i crkveni oci. On je onaj koji je nadahnjuje da u *Magnificatu* njezina duša veliča Gospodina. Njegovom snagom ona kroči stazom vjere, postajući tako putokaz i uzor za sve vjeri odane. U dvorani zadnje večere Marijin odnos prema Duhu Svetome dolazi posebno do izražaja. Tamo ona snažno prinosi svojom molitvom da on siđe na sve prisutne.

To što je Marija započela tamo gdje se po zadnji put spominje njezino ime, to ona nastavlja i nakon uznesenja na nebo i to posve vijeke. Bez nje se ne može više zamisliti izgradnja i širenje kraljevstva Božjega na zemlji, tj. djelo Duha Svetoga po Mariji, majci Sinovljevoj.

Molimo se neka nas Duh Sveti i njegova zaručnica Marija uvedu u treće tisućljeće i budu s nama u sve dane.

Izbor iz bibliografije

- II. vatikanski sabor, *Lumen gentium* (1964).
- *Katekizam Katoličke Crkve* (1992).
- Pavao VI, apostolski nagovori *Signum magnum* (1967) i *Marialis cultus* (1974).
- Ivan Pavao II, *Mulieris dignitatem* (1988).
- Laurentin, R., *L'Esprit-Saint cet inconnu*, Fayard, Paris 1998.
- Müssner, R., *Maria, die Mutter Jesu*, EOS Verlag, St. Ottilien 1993.
- Viganò, A., *Lo Spirito Santo e Maria*, EC Leumann, Torino 1998.
- *Maria e lo Spirito Santo*, Marianum, Roma 1984.

- *La Vierge Marie dans l'enseignement des Papes*, Solesmes 1980.
- Langkammer, H., *Maria in der Bibel*, RSK, Wien 1988.
- Gots, H., *Zusammen mit Maria*, Styria, Graz 1985.
- Gillard, B., *Maria, che cosa dice di te la Scrittura*, Ed. Elle Di Ci, Torino 1983.
- Balthasar, H. U., *Empfangen durch den Heiligen Geist, geboren von der Jungfrau Maria*, u: A.A. V.V., *Ich glaube*, Echter Verlag, Würzburg 1975, str. 39-49.
- Carrol, E., *Understanding the mother of Jesus*, Veritas, Dublin 1979.
- Raymond E. Brown et alii, *Mary in the New Testament*, Paulist Press, New York 1978.
- Bernardo de Chiaravalle, *Gli scritti mariani*, CVS, Roma 1980.
- *Marienlexikon*, sv. III, EOS Verlag, St. Ottilien 1991.
- *Nuovo dizionario di Mariologia*, Paoline, Torino 1986.